Liaudies meteorologija: ilgalaikiai ir trumpalaikiai orų spėjimai

Libertas Klimka

Lietuvos edukologijos universitetas

Liaudies meteorologija – ateinančių metų ar jų atskirų dalių orų bei derliaus spėjimai iš tam tikrų kalendorinių datų orų ir fenologinių reiškinių, taip pat greitos orų kaitos atmosferinių ir gyvūnijos elgsenos požymių visuma. Tai etnožinijos sritis, susijusi su žemdirbyste permainingo klimato juostoje. Ilgalaikiai spėjimai paremti puikiu gamtos pažinimu, daugiamečiais stebėjimais, patirties perdavimu iš kartos į kartą; juose ieškota atmosferinių reiškinių ir javų bei daržovių augimo priežastinio sąryšio. Dauguma spėjimų čia pagrįsti objektyviai egzistuojančiais geoklimatiniais ypatumais ar gyvosios gamtos ryšiais. Tačiau vienas kitas jų – ir iš formalaus panašumo; dėl svarbos darbų ciklui netgi mitologizuoti. Greita orų kaita - trumpalaikės prognozės - būdavo spėjamos pagal dangaus kūnų matomumą, žmogaus savijautą, paukščių, žvėrių, vabzdžių, roplių ir žuvų elgseną, augalų būseną.

Tradicinio kalendoriaus ciklai, orų spėjimai, derliaus spėjimai, lietaus požymiai, šalčio požymiai

Įvadas

Kopia saulutė dangaus skliautu, ilgindama ar trumpindama dieną, kas keletą naktų pastebimai keičiasi mėnulio faze. Šias dangaus kūnų šviesulių keliones seka gamtos reiškiniai; augmenijos lapų ir žiedų sklaida, vaisių branda, žiemos įmygis. Lygiai metų ratu sukasi ir žemdirbio rūpesčiai. Tradicinių kalendorinių švenčių papročiai ir tikėjimai atspindi labai gilią žemdirbiškojo etnoso patirtį. Kalendoriniais papročiais įtvirtintoje kolektyvinėje patirtyje apibendrinti šimtmečiais kaupti gamtos stebėjimai, subtilios fenologinių reiškinių sąsajos. Tai svarbi etnožinijos dalis, sudariusi tradicinės gyvensenos pagrindą, įtakojusi kitus tautinės kultūros reiškinius. Tradicinio kalendoriaus bruožų, kitados buvusių žemdirbystės ir gyvulininkystės taisyklėmis, gero išlikimo priežastis – objektyvus jų pobūdis, išreiškiantis dangaus šviesulių periodinio judėjimo įtaką augmenijos ir gyvūnijos bioprocesams (Klimka, 2009). Tai ne tik pagarbos duoklė protėvių paveldui, bet ir praktiškai vertingos ūkininkavimo žinios.

Ilgalaikės orų ir derliaus prognozės

Šiems spėjimams etnokultūroje pasirenkamos ypatingos tradicinio kalendoriaus datos. Tai ryškius gamtos pasikeitimus atitinkančios dienos; o pavasario dienos kitados laikytos ir metų pradžia. Prognozuojama pagal tų dienų saulėtumą, lietingumą, vėjo kryptį, fenologinius reiškinius (Baliūnas, 1986; Čilvinaitė, 1992). Tenka pastebėti, kad dėl svarbos valstiečiams liaudies meteorologinės žinios būdavo dedamos į lietuviškuosius kalendorius, ypač leidžiamus Mažojoje Lietuvoje; tai suvienodino jas ir išplatino po visą šalį (Seliukaitė, Klimka, 1995). Todėl praktiškai neįmanoma išskirti lokalius, žinomus tik kurioje nors vienoje vietovėje, orų spėjimus.

Štai sakoma, kad ateinančių metų visų mėnesių orus galima sužinoti, stebint dvyliką dienų nuo gruodžio 13-sios, šv. Liucijos dienos. Tikėta, kokia gruodžio tryliktoji, toks bus ateinančių metų sausis, keturioliktoji atitiks vasarį, penkioliktoji – kovą ir t. t. Svarbu įsidėmėti, kiek kurią dieną šviečia saulė, ar šalta, ar giedra, ar darganota. Burdavo dar ir taip: ties slenksčiu paberdavo dvylika druskos žiupsnelių; po kurio laiko žiūrėdavo, – kuris labiau sudrėks, tas mėnuo ir bus lietingiausias. Labai įdomi ši data; pasirodo, nuo gruodžio 13-sios vakarai nebeilgėja – saulė leidžiasi vis tuo pat metu. Tik iš ryto ji kiek – keletu minučių – dar iki astronominės saulėgrįžos „pramiega“. Gal todėl ši diena liaudiškoje tradicijoje minima kaip Šviesos. Dar atkreiptinas dėmesys, kad dvylika dienų – tai skirtumas tarp senojo ir naujojo kalendorinio stiliaus. Šv.Liucijos diena iškiliai pažymima viso Baltijos regiono šalyse, netgi liuteronių konfesijos bendruomenėse.

Šventosios Kūčių vakarienės vakaras taip pat sureikšmintas spėjimais, nors ir neturinčiais gilesnio pagrindimo, nes atsižvelgiama vien į vietines atmosferines sąlygas. Sakoma, jei žvaigždėtas dangus, vištos bus dėslios, jei apsiniaukę – karvės pieningos, sninga – gerai augs grybai (Dagys, 1998).

Pusiaužiemį, sausio 25-sios rytą, žmonės bandydavo atspėti, ar sniegas jau greit prasmegs. Jei miške barsuko pripėduota – pavasaris bus vėlyvas. Saulė jį išgąsdinanti jo paties šešėliu. Ant to paties šono ilgai nebemiegos; kartu ir pavasaris greit ateis. Šios dienos priežodis – „Meška ant kito šono verčiasi“ (Dagytė, 2000).

Vasario 2-sios diena, kaime vadinama Grabnyčiomis - antrasis gamtos žingsnelis link pavasario. Manyta, jei diena saulėta, užderės geras linų, bet prastas javų derlius; pavasaris būsiąs ankstyvas, o vasara – su gausiomis perkūnijomis.

Ypatinga reikšmė teikta pirmosioms kovo, pirmojo kalendorinio pavasario mėnesio, dienoms. Jos išskirtos tikint, kad žemės ūkio darbų pradžia lemianti būsimą derlių. Todėl manyta, kokia kovo pirmoji, toks bus ir pavasaris; antroji rodanti vasarą, trečioji – rudenį (Gobis, 1940). Retsykiais priduriama, kad spėti reikia ne pagal dabartinį kalendoriaus stilių, bet pagal senąjį.

Daug ką pasako apie būsimus pavasario orus paukščiai. Jei vieversio giesmelė pasigirsta per Kazimierines (kovo 4-ąją), sakoma: „kiek vieversys užgiedos, tiek sniego dar pridės”. Jeigu ištinka šalna per Keturiasdešimties paukščių dieną (kovo 10-ąją), šalti orai išsilaikys dar keturiasdešimt dienų. Saulėtas oras per Juozapines, vadintas ir Pempės diena (kovo 17-ąją), lemia gražias pievas ir pieningus metus.

Šv.Velykų rytmetį ne tik saulė šokanti, bet ir vėjo kryptis pranašaujanti vasaros orus. Jei bažnytinės procesijos metu vėjas stiprus, tai nepastovūs orai išbus iki Petrinių. Ir šv.Velykų, ir Sekminių trečiosios dienos, kitur

ketvirtosios, nuo senovės vadintos Ledų dienomis. Drausta tądien judinti žemę, antraip ledų krūša vasarą išguldytų pasėlius.

Pirmasis griaustinis laikytas pavasario pranašu. Todėl labai svarbu, iš kurios pusės jis „pareina" ar „parvažiuoja". Jei griaustinis sudunda iš vakarų pusės, tikimasi lietingos vasaros, iš rytų – saulėtos, bet žvarbios; pietų pusėje, arba kaip žemaičiai pasakytų – „nuo Prūsų ar pusiaudienio" – šiltos, malonios, dosnios. Ir dar svarbu, ar pirmoje dienos pusėje, ar po pietų griaudžia: kuo vėliau, tuo vasara bus sausringesnė. Ankstyva perkūnija blogai: jei ežeruose dar laikosi ledas ar sniegas pagrioviais neištirpęs, tai reikštų, kad šienui žolės nepriaugs, o ir rugių derlius menkas tebus. Geriau, jei pirmą kartą nugriaudžia, kaip sakoma, „ant išsprogusių medžių", tačiau iki Jurginių. Lietuvininkai Prūsuose taip sakydavę: „Jei balandy Perkūnas grūmoja, laukininkai daug javų dagoja". Tačiau tokie eiliavimai tikriausiai bus paplitę per kalendorius, o paimti iš kaimyninių tautų. Užvis geriausias būsimos vasaros ženklas – perkūnas per Velykas. Šių tikėjimų genezė labai sena, – juose žymus indoeuropietiškojo mito apie metų pradžią pėdsakai. Pavasaris prasidėdavęs, dievaičiui Perkūnui įveikus požemio ir žiemos valdovą Veliną. Griausmingi metai laikyti derlingais. Pirmojo griaustinio mitologizavimą patvirtina paprotys pasivolioti ant „užgriaustos" žemės, tai daroma sveikatos labui (Kaunienė, 1999).

Šalna per Jurgines (balandžio 23-ąją) yra blogas ženklas – pavasaris bus vėlyvas. Rasota Jurginių žolė – ankstyvas pavasaris. Jei gegutė pirmąkart užkukuotų jau sulapojus medžiams, galima tikėtis gerų metų, o jei plikose šakose – nederlių. Sakydavo, žmonės tada „kukuos", badmečio prispausti. Jeigu beržas anksčiau už alksnį sprogsta, vasara bus sausa, jeigu atvirkščiai – drėgna. Lietingą vasarą pranašauja skruzdėlės, jeigu įsirengia lizdą ant kupstelio. Šaltos vasaros ženklas – kai skruzdėlyno angos atsuktos į pietus, o paukščių lizdai – pietinėje užuovėjoje (Kaunienė-Šernaitė, 1996). Jei gandras išmeta kiaušinį iš lizdo – metai bus blogi, jei gandriuką – geri (Juozapavičius, 1963).

Iš saulėtos gegužės 8-ios, šv. Stanislovo dienos bitininkai spėdavo apie gražų medunešį. Per Petrines (birželio 29-ąją) paprastai nustoja kukuoti gegutė. Jeigu dar kukuoja dviem savaitėm ilgiau, tai rudenį užšals praėjus dviem savaitėm po Visų Šventų (lapkričio 1-sios). Antrosios vasaros pusės orams labai reikšminga esanti Septynių brolių miegančiųjų diena (liepos 10-oji). Jei tądien lyja, nesiliaus septynias dienas, o gal ir septynios savaitės bus lietingos. Jeigu visai nelyja, irgi blogai – derlius bus menkas. Po šv. Lauryno (rugpjūčio 10-sios) perkūnas paprastai jau nebeuždega namų. Tad spėdavo, kad tądien nelyjant, ateinantys metai bus gaisringi (Piekaitė-Dagienė, 1980).

Rudenio orai būdavo spėjami pagal šv.Baltramiejaus dieną (rugpjūčio 24-ąją), kai gandrai pakelia sparnus į dausas lėkti. Gražus tos dienos oras pranašauja sausą rudenį. Kai pelės suka lizdus aukštai žolėse – bus šlapias ruduo ir šalta žiema. Gervės ir žąsys žemai ir anksti skrenda prieš šaltą žiemą. Mykolines (rugsėjo 29-ąją) dar vadindavo Vėjų diena, nes vyraujanti tą rytmetį vėjo kryptis atskleidžia būsimos žiemos charakterį. Jei pučia vakaris, žiema bus permaininga, su atlydžiais, jei pietys – šilta; jei iš rytų – žvarbi, o šiaurės - snieginga. Giedra per Mykolines žada nemažus šalčius. Šv. Martyno dienos (lapkričio 11-sios) orai paprastai būna priešingi Kalėdų orams. Todėl sakoma: „Jei per Martyną žąsis ant ledo, per Kalėdas – ant vandens. Ir atvirkščiai" (Piekaitė-Dagienė, 1998).

Šv. Andriejaus diena (lapkričio 30-oji) laikyta pirmąja žiemos šventė, todėl prognozės siekia toliau – netgi būsimą vasarą. Jei iškrito sniegas – išaugs geras vasarojus, ypač užderės pupos, žirniai, vikiai. Jei saulėta – gerai derės daržovės, o jei šalta – vasara bus karšta su perkūnijomis. Jeigu drėgna – gražiai rugiai žydės ir bus pilni aruodai grūdų. Šie pastebėjimai dažnai išplečiami ir į visą advento laikotarpį.

Orų permainos požymiai

Trumpalaikės liaudiškosios orų kaitos prognozės yra gana patikimos. Dažniausiai tai yra biologinių sistemų reakcija į atmosferos slėgio kitimus, oro įelektrinimo laipsnį, vandens ir oro temperatūros bei drėgmės svyravimus (Dundulienė P., Ščemeliovas V., 1979). Trumpalaikiai spėjimai iš esmės tėra atidus įsižiūrėjimas į tėviškės gamtos reiškinių priežasties - pasekmės ryšius (Venckūnas, 1980). Tai pirmiausia dangaus kūnų ir debesų spalvos saulės tekos bei laidos metu stebėjimai. Jei apie mėnulį didelis ratas, tikimasi pasikeitimo po trijų dienų, jei mažas – jau rytoj (Klimka, 2001). Lauryno Ivinskio kalendoriuose rašoma, kad viso mėnesio orą lemianti ketvirtoji jauno mėnulio diena. Jei mėnulis šviesus tris pirmąsias dienas antrame ketvirtyje, tai iki ciklo galo galima tikėtis šviesių ir tykių naktų. Jei apatinis mėnulio ragas šviesesnis negu viršutinis, pirmoji mėnesio dalis bus lietinga (Klimka, 1992).

Daug oro permainų požymių tiek gyvojoje gamtoje, tiek ir namuose susiję su slėgio kritimu. Prieš lietų drebulių lapeliai dreba be vėjo, lašiniai kamaroje rasoja, raugintų kopūstų statinėje skystis pakyla. Bus lietaus, jei garsas oru sklinda duslėdamas (Bikulčienė, 2000). Žarijos krosnyje ilgai žėruoja, dūmai iš kamino ne aukštyn kyla, bet driekiasi pažeme, vištos ilgai neina tūpti, vis kudakuoja – bus lietaus (Klimka, 2011).

Prieš šaltį vanduo iš eketės išsilieja, vakare žarijos krosnyje užsiplieskia. Ir langinės taip keistai girgžda šalčiams ateinant. O jei akmenys dengiasi šerkšnu ir garsiai rėkauja kuosos, tikrai bus atodrėkis. Kiti jo požymiai tokie: katė pro langą žiūri, šuo sniege voliojasi, varnos eketėje maudosi (Lazauskas, 1925).

Liaudies meteorologijoje esama ir maginių veiksmų, skirtų pakreipti orų permainas norima linkme. Pavyzdžiui, mojuojant liže prieš debesį nukreipti jį šalin, ar perskirti, perplėšus debesylo lapą. Sausros metu būdavo pilamos aguonos į šulinį, arba trys našlės turėdavo arklu „išvagoti" upelio dugną (Petkevičaitė-Bitė, 1968).

Mokėta kaime pasigaminti ir primityvių barometrų – tai pavėsyje prie sienos vienu galu prikalta sausos eglės ar kadugio šakelė. Prieš lietų ji linksta žemyn, prieš sausrą kyla aukštyn.

Liaudiškieji orų spėjimai iki šiol nėra detaliau palyginti su meteorologinių duomenų suvestinėmis, taigi ir jų kiekvieno objektyvumo problema lieka atvira. Tai padaryti nebūtų lengva ir dėl Lietuvoje XIX a. – 1915 m.

vartoto senojo stiliaus kalendoriaus, gerokai išblaškiusio papročius po skirtingas datas.

Išvados

Lietuvių liaudiškoji meteorologija kaip etnožinijos dalis yra labai išplėtota, išreiškiant nuolatinius žemdirbio rūpesčius permainingo klimato krašte. Čia slypi viena iš etninės kultūros verčių, kylanti iš žmogaus ir tėviškės gamtos ryšio. Etninė kultūra, išreikšta papročiais ir tradicijomis, moko žmogų gyventi ekologiškai, semtis iš gamtinės aplinkos fizinės bei dvasinės sveikatos. Liaudies meteorologinių žinių objektyvumą sunku vertinti dėl istorinių aplinkybių nulemtos papročių sklaidos į skirtingas kalendorines datas, o taip pat ir dėl galimos klimato antropogeninės kaitos.

Literatūra

1. BALIŪNAS V. 1986. Liaudies meteorologija Upytės apylinkėje, *Upytė:* 116-124. Vilnius: LKD.
2. BIKULČIENĖ L. 2000. Kaip nuspėjamas lietus. *Širvintos*: 544-546. Vilnius: Versmė.
3. ČILVINAITĖ M.1992. Oro, sėjos bei darbų laiko spėjimai Upynos apyl. (Šilalės raj.). *Mūsų kraštas:* 117-120. Nr.1. Vilnius: LKD.
4. DAGYS V. 1998. Liaudies meteorologija. *Obeliai. Kriaunos.* 1005-1010. Vilnius: Versmė.
5. DAGYTĖ G. 2000. Liaudies meteorologija. *Žiobiškis:* 907-912. Vilnius: Versmė.
6. DUNDULIENĖ P., ŠČEMELIOVAS V. 1979. Lietuvių liaudies oro spėjimai. *Istorija:* 116-130. T.19(1). Vilnius.
7. GOBIS J. 1941. Liaudies meteorologija ir agronomija Klovainių apylinkėse (Šiaulių apskr.). *Gimtasai kraštas:* 139-140. Nr.1/2. Šiauliai.
8. JUOZAPAVIČIUS P. 1963. Vėžioniečių oro spėjimai. *Kraštotyra*: 120-124. Vilnius: LKD.
9. KAUNIENĖ T. 1999. Liaudies meteorologija. *Plateliai:* 560-572. Vilnius: Versmė.
10. KAUNIENĖ – ŠERNAITĖ T. 1996. Liaudies meteorologija. *Sintautai. Žvirgždaičiai:* 332-348. Vilnius: LKD.
11. KLIMKA L. 1992. Astronomija L. Ivinskio metskaitliuose. *Rietavo apylinkės:* 221-227. Kaunas: LKD.
12. KLIMKA L. 2009. *Tradicinių kalendorinių švenčių semantika:* 196 p. Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
13. KLIMKA L. 2001. Mėnulis virš Lygumų. *Lygumai. Stačiūnai.*: 516-522. Vilnius: Versmė.
14. KLIMKA L. 2011. Kalendoriniai papročiai Salako apylinkėse. *Gimtasai kraštas*: 84-89. Kaunas: Žiemgalos leidykla.
15. LAZAUSKAS J. 1925. Oro spėjimai. *Kosmos*: 58-64.Nr.1. Kaunas.
16. PIEKAITĖ- DAGIENĖ V. 1980. Liaudies meteorologija. *Ekonominė ir istorinė – etnografinė Joniškėlio apylinkės charakteristika*: 78-80. Vilnius: Vaga.
17. PIEKAITĖ- DAGIENĖ V. 1998. Liaudies meteorologija. *Žagarė:* 741-752. Vilnius: Versmė.
18. PETKEVIČAITĖ – BITĖ G. 1968. Prietarai, oro spėjimai Panevėžio pav. *Literatūros istorija:* 356-358. Vilnius: Vaga.
19. SELIUKAITĖ I., KLIMKA L. 1997. Apie orų spėjimus Paparčių ir Žaslių apylinkėse. *Paparčių ir Žąslių apylinkės*: 339-343. Vilnius: LKD.
20. SELIUKAITĖ I., KLIMKA L. 1995. Mažosios Lietuvos kalendoriai etnologiniu požiūriu. *Lietuvininkų kraštas:* 709-717. Kaunas: Litterae universitatis.
21. VENCKŪNAS A. 1980. Liaudies meteorologija. *Kraštotyra:* 97-99. Nr.11. Vilnius: LKD.

Libertas Klimka

People meteorology: long-term and short-term weather predictions

Summary

Folk meteorology - weather and harvest predictions features of the next year or its separate parts from certain calendar dates pheonological events, as well as atmospheric and wildlife behaviour rapid changes. This is knowledge related to agriculture in erratic climate zone. Long-term predictions based on perfect knowledge of nature, multi-observation, experience transferring from generation to generation. It was searched for weathering and grain and vegetable growth causal relationship. Most predictions are based on geo climatic features or wildlife relations. But one of them because of formal similarity and the relevance for the work cycle can be mythologized. About quick weather change, short-term forecasts was supposed according to sky bodies visibility, human being, birds, animals, insects, reptiles and fish behaviour, plant conditions.

The traditional calendar cycles, weather predictions, crop prediction, indication of rain, indication of cold

Gauta 2013 m. vasario mėn., atiduota spaudai 2013 m. balandžio mėn.

Libertas KLIMKA. Lietuvos edukologijos universitetas, Istorijos fakultetas, Baltų proistorės katedra, profesorius, dr. Adresas: T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius, tel. (8 5) 233 10 44, el. paštas: libertas.klimka@gmail.com.
Libertas KLIMKA. Lithuanian University of Educational Sciences, Faculty of History, Department of Baltic Prehistoric, professor, dr. Address: T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius, tel. (8 5) 233 10 44, e-mail: libertas.klimka@gmail.com.